

פתח דבר

לאחר שחרורי משירות בצה"ל, ב-1984 נסעתי לטיול ארוך למזרח הרחוק עם דרכון זר. באותן שנים היה עדיין קשה לבעלי אזרחות ישראלית לקבל אשרת כניסה להודו – היחסים הדיפלומטיים הרשמיים בין הודו לישראל כוננו רק בשנת 1992. הבחירה במזרח הרחוק נבעה מסיבה פשוטה, אחי, נחום לב, נסע לטיול ארוך לדרום אמריקה – ואני רציתי לסלול לי דרך משלי.

אך כנראה שמעבר לכך, היתה זו בחירה שהתאימה לי גם ברבדים עמוקים יותר. גם כיום, לאחר עשרות ביקורים ואף מגורים בהודו למשך תקופות ארוכות, הזיכרון של היום הראשון שלי, כאשר חציתי את הגבול להודו מנפאל במעבר גבול שומם וישבתי לראשונה בחיי עם סאדוס (פרושים) שמור היטב בזיכרוני, כנקודת ציון משמעותית בחיי. עם השנים הודו היתה לביתי השני ולחלק משמעותי מחיי ומעיסוקי המקצועי. במשך השנים לאחר מכן פרסמתי צילומים וכתבות רבות על הודו במסגרות שונות בארץ ובחו"ל; את חלקן ניתן להגדיר כיום ככתיבה פופולארית ולעיתים אף אוריינטליסטית. שנים רבות עברו עד אשר גמלה בלבי ההחלטה להתחיל במסלול אקדמי במסגרת לימודי הודו ולאחר מכן את לימודי התואר השלישי במחלקה למדע הדתות באוניברסיטה העברית בירושלים.

בעת לימודי התואר השני ב-2010, ביקש ממני ד"ר יוחנן גרינשפון לצלם עבורו תמונה של קברו של הרמן קלנבאך הנמצא בסמוך לקברו של א. ד. גורדון בבית הקברות בדגניה משום שבאותה העת כתבתי סדרת מאמרים עבור מגזין הטוילים "מסע אחר" על שביל ישראל. בעקבות בקשתו נחשפתי לסיפור הידירות המיוחד במינו שהיה בין השניים, ובכתבה שכתבתי על המסלול באזור הכנרת כתבתי כמה שורות קצרות על סיפור הידירות המרתק בין מהטמה גנדהי והרמן קלנבאך בדרום אפריקה (המעט שידעתי אז). הרמן קלנבאך היה ידיד נפש ותומך חשוב ביותר של מהטמה גנדהי בעת המאבק ההודי כנגד אפלייתם בדרום אפריקה בתחילת המאה העשרים. להפתעתי, כעבור מספר ימים מפרסום הכתבה קיבלתי שיחת טלפון מד"ר איזה שריד מחיפה, קרובת משפחתו של קלנבאך. בשיחת הטלפון היא הזמינה אותי לבקר בארכיון קלנבאך המצוי ברשותה. חנה לזר – אמה של איזה שריד ואחייניתו של קלנבאך היתה זו שהביאה את ארכיון קלנבאך לישראל מיוהנסבורג בעת עלייתה ארצה. הארכיון שכן בדירתה הקטנה בכרמל. בחדר קטן על המדפים היו מסודרים בשורות עשרות קלסרים עם השם גנדהי כתוב בטוש שחור עליהם. התרגשותי היתה עצומה.

כנראה שזהו חלומו של כל היסטוריון לגלות ארכיון כזה, אך באותו ביקור ראשון עדיין לא ראיתי את עצמי כהיסטוריון וכחוקר, אבל כבר אז היה לי ברור שהתוצאה צריכה להיות ספר מחקר. היתה זו תחילתה של דרך ארוכה שבה התחלתי לעסוק באופן מחקרי בדמותו החידתית והמרתקת של מהטמה גנדהי – נושא הממשיך להעסיק אותי גם כיום. ב-2012 התפרסם בהודו ספרי על יחסיהם של הרמן קלנבאך וגנדהי. *Soulmates – The Story of Mahatma Gandhi and Herman Kallenbeah* (Orient BlackSwan, 2012).

לאחר לימודי התואר השני ובעקבות פרסום הספר, התחוויר לי שתחום המחקר העוסק במבט ובמפגש בין העולם היהודי והציוני להודו ותרבותה לוקה בחסר. המעט שנכתב הוא אקלקטי ועוסק בעיקרו בנושאים נקודתיים וחלקיים. לכן החלטתי להקדיש את לימודי התואר השלישי למיפוי ומחקר המרחב הרעיוני, המפגש האישי והמפגש הפוליטי בין שתי התרבויות והתנועות הלאומיות. ספר זה הוא פרי מחקר ארוך שנים, אך גם, ואולי לא פחות חשוב מכך, הוא תוצאתו של אותו מסע להודו שהחל באמצע שנות השמונים ונמשך גם כיום.

במהלך המחקר נעזרתי בסיועם ובעידודם של אנשים רבים שלא ניתן יהיה למנות את כולם; בהזדמנות זו יש לי הזכות והעונג להודות להם על כך. בראש ובראשונה ברצוני להודות לשני מנחי עבודת הדוקטורט שלי, ד"ר יוחנן גרינשפון מהאוניברסיטה העברית ופרופסור בעז הוס מאוניברסיטת בן-גוריון בנגב. אמונתם בנחיצות מחקר זה, חכמתם, ניסיונם ועצותיהם המחכימות היוו לי מקור השראה וסייעו רבות בגיבוש ספר זה. הקשר האישי והחברי והפעילות האקדמית המשותפת ממשיכים ללוות אותי גם כיום.

תודה לחברי ועדת המחקר פרופסור דימיטרי שומסקי ופרופסור יגאל ברונה. פרופסור שומסקי "הכריח" אותי לחקור תחומים נוספים שהתבררו כרלבנטיים ביותר למחקר זה. תודה מיוחדת לד"ר אסתר כהן מהאוניברסיטה העברית – אחותי, שעמלה במשך השנים על תרגומי הטקסטים מאנגלית לעברית. ואכן, מרבית הטקסטים המתורגמים בספר הם פרי עטה וכשרונה. תודה לצוות הספרנים המקצועי, האדיב והנכון תמיד לסייע של הספרייה הלאומית בירושלים שהיתה לביתי השני. תודה מיוחדת לד"ר איזה שריד ז"ל שפתחה בפני את ארכיון קלנבאך ואירחה אותי בביתה בנדיבות ובמאור פנים. כך זכיתי להכיר ולהוקיר "גנדהיאנית אמיתית". תודה מיוחדת לעורכת יעל גב-אי על מסירותה, יכולותיה המקצועיות וסבלנותה שליוו את הספר בשלבויו הקריטיים. תודה אחרונה לד"ר קציעה עלון וצוות הוצאת גמא על כך שאפשרו לי להוציא ספר זה, ראשון מסוגו, בהוצאתם האיכותית.

מבוא: "נהירין לנו שבילין דהודו"

"נהירין לנו שבילין דהודו יותר משבילי מדינות ידועות באירופה או באמריקה. כל זה נעשה בכוח שירתו של טגורי ובכוח הסבל של גנדי"¹

ספר זה בוחן מגמות והיבטים מרכזיים בזיקה של העולם היהודי והציוני האירופי אל הודו ותרבותה, מתום תקופת ההשכלה ועד לקבלת עצמאותן של הודו ושל ישראל. המפגש בין שתי התרבויות מאופיין ברבדים מגוונים ועשירים מבחינה טקסטואלית, מחשבתית, בקשרים אישיים ועשייה פוליטית. אלה גם אלה מילאו תפקיד חשוב בהבנה העצמית של היהודים ושל התנועה הציונית בתוך סביבתם האירופית וכחלק מבניית הזהות הלאומית היהודית כזהות אסיאתית (הזהות "השבה לאסיה"). נקודת המוצא לדיון קשורה למפגש הטקסטואלי של ההגות היהודית עם הודו בתקופת ההשכלה. הרקע למפגש זה הוא השיח האוריינטליסטי והשיח הגזעי שרווחו באירופה, ולפיו התרבות הארית הקדומה של הודו היתה התגלמותה של הודו, ולכן מילאה תפקיד בכל הנוגע לתפיסה העצמית של העולם היהודי מול האוריינט.

החלק הראשון מתמקד בשאלת תגובתם של הוגים יהודים שונים לשיח אוריינטליסטי זה מאמצע המאה התשע עשרה, שבמרכזו עמדה הדיכוטומיה מזרח-מערב וכן ההבחנה הגזעית בין הארים "הנעלים" ובין השמים "הנחותים". במערכת מושגית זו, היתה תרבותה הארית של הודו הקדומה מוקד התייחסות חשוב והוגים יהודים שונים באירופה הגיבו לשיח האוריינטליסטי ולשיח הגזעי. לשיח זה היו תוצאות על בניית הזהות היהודית כאסיאתית ואימוץ "הפניה מזרחה" אל עבר ארץ ישראל, במקביל להתפתחותן של תנועות לאומיות אחרות. החלק השני עוסק במפגש האישי בין יהודים להודים, ומתבסס בעיקר על סקירת היחסים בין מהטמה גנדהי (1869-1948) לתומכיו היהודים בדרום אפריקה. מפגש זה אירע סביב אישיותו ומנהיגותו של גנדהי בעת המאבק למען זכויות היהודים שהתחיל בסוף המאה התשע עשרה. בקרב מעגל תומכיו האירופאים הקרובים ביותר של גנדהי בולטת כתופעה ייחודית נוכחותם של יהודים. בתומכים אלו יש לציין במיוחד את לואיס רייץ, הנרי פולק, הרמן קלנבאך וסוניה שלזין, שמרביתם באו מחוגי האגודה התאוסופית. הרמן קלנבאך היה ידיד הנפש הקרוב והאינטימי

1 ר' בנימין, פרצופים – מאמרים ורשימות (תל אביב: מצפה, תרצ"ד), 184.

ביותר שלו ואילו הנרי פולק היה האיש הפוליטי. למפגש זה נודעו לאחר מכן תוצאות מעשיות גם בעת המאמץ הפוליטי הציוני בהודו. חלק זה של הספר עוסק למעשה בשאלת אופי המפגש של גנדהי עם היהודים בדרום אפריקה בכלל ובחלקו של קלנבאך בפרט בעיצובו של גנדהי כמהטמה לעתיד, במהלך תקופת שהותו הפורמטיבית בדרום אפריקה.

החלק השלישי של הספר דן בממד הפוליטי-המדיני בשיח בין התנועה הלאומית ההודית ובין התנועה הלאומית הציונית. המחקר בוחן את המתח, את הזיקה והבחינה ההרדית ואת המאמצים הפוליטיים, ובכלל זה את כישלונן וכן את הקשר בין הנעשה בהודו ובין הנעשה בפלשתינה עם התפתחות התנועות הלאומיות. חלק זה דן אפוא בשאלות: כיצד תפסו שתי תנועות לאומיות אלה את עצמן וכיצד התייחסו זו לזו? מה היו ההשפעות הפוליטיות של תפיסות אלה? באילו דרכים בחנה התנועה הציונית את המתרחש בהודו? כיצד פעלה? מה היו הסיבות לכישלונה של התנועה הציונית בהשגת תמיכה לשאיפה הציונית ובהגשמתה בפלשתינה? מה עמד ביסוד עמדותיהם של אישים מרכזיים בהודו כדוגמת גנדהי ונהרו כלפי הציונות? מה היה יחסה של הודו לנאציזם ולשואה בהקשר היהודי, ותגובתם של הוגים יהודים כבובר, מאגנס ואחרים לעמדתו של גנדהי בנושא? בחלק זה נבחן היחס גם אל שני האישים הבולטים של הודו: המשורר רבינדרנאת טאגור ומהטמה גנדהי בהגות, בפובליציסטיקה ובספרות.

עד כה לא התפרסם מחקר שיטתי מקיף על מקומו של השיח בנוגע להודו ותרבותה ועל התפקיד ששיח זה מילא בעיצוב הזהות היהודית-ציונית מתום תקופת ההשכלה ועד כינונה של מדינת ישראל.

אמנם כמה מאמרים וספרים התפרסמו במהלך השנים במגוון נושאים אקלקטיים הקושרים בין העולם היהודי ובין העולם ההודי, אך מחקרים אלו, על אף חשיבותם, עוסקים על פי רוב בנושאים נקודתיים המקשרים בין שתי התרבויות. מקצתם עוסקים בעולם העתיק, כגון מחקרה של ברברה הולדריג' המשווה בין הוודות, כתבי הקודש ההודים, לתורה.² מקצתם, כדוגמת מחקריו של שלמה דב גויטיין עוסקים בגניזת קהיר ובקשרי המסחר בין יהודים להודו בימי הביניים.³

2 Barbara Holdrege, *Veda and Torah: Transcending the Textuality of Scripture* (Albany: State University of New York Press, 1995)

3 שלמה דב גויטיין ומרדכי עקיבא פרידמן, "ספר הודו" א-ד, בתוך: *תעודות מגניזת קהיר* (ירושלים: מכון בן צבי וקרן הרב דוד ועמליה רוזן, 2013).

מרגרט צ'טרג'י (1992) עסקה אף היא בכמה היבטים המקשרים בין העולם היהודי ובין העולם ההודי בתקופה המודרנית, וחלק ממאמריה היו נקודת מוצא לכמה נושאים הנידונים בספר זה.⁴ מחקרה של יוליה אגורובה (2006) הציג מיפוי חלוצי של השיח על היהדות בהודו, וקומראסואמי (1997) עסק ביחסי הביטחון והחוץ בין הודו לישראל ולמזרח התיכון בכללו וכחלק מכך הוא דן גם ביחסה של מפלגת הקונגרס וראשיה לציונות.⁵

בספרות המחקרית בולט העיסוק האנתרופולוגי הרב בקהילות יהודי הודו: קהילת יהודי קוצ'ין, קהילת בני ישראל וקהילת היהודים מבגאדאד וכן בקהילה החדשה "בני המנשה". המחקר הרב על יהודי הודו הוא תופעה בולטת בהתחשב בהשפעתן המעטה של הקהילות היהודיות על הודו. אמנם הדיון ביהודי הודו אינו מעניינו של מחקר זה, אך נזכר מעת לעת בהקשרים הרלבנטיים לנושאי הדיון שלפנינו.⁶

כינון היחסים הדיפלומטיים המלאים עם הודו ב-1992 לאחר עשרות שנות נתק ועוינות חולל שינוי בתחום המחקרים על הודו בישראל בפרט ובעולם היהודי בכלל. מעיון בניסיונות הראשוניים במחקר הודו-כיווני על יחסי הודו-ישראל נראה שמדובר באוסף מאמרים מגוון המעיד אמנם על התפתחות מחקרית אך גם על האקלקטיות בבחירת נושאו.⁷

4 Margaret Chatterjee, *Gandhi and his Jewish Friends* (London: Macmillan, 1992); Margaret Chatterjee, *Studies in Modern Jewish and Hindu Thought* (London: Macmillan, 1997)

5 Yulia Egorova, *Jews and India, Perceptions and Image* (London: Routledge, 2006); P. R. Kumaraswamy, *India's Israel Policy* (New York: Columbia Press, 2010)

6 ראו רשימה חלקית: Joan, G. Roland, *Jews in British India: Identity in a Colonial Era* (Hanover: University Press of New England, 1989); Shirley Berry Isenberg, *India's Bene Israel: A Comprehensive Inquiry and Sourcebook* (Bombay: Popular Prakashan/Berkley, 1988); Nathan Katz (ed.), *Studies of Indian Jewish Identity* (Delhi: Manohar, 1995); Nathan Katz, *Who are the Jews of India?* (Berkley: University of California Press, 2000); ולטר יוסף פישל, *היהודים בהודו וחלקם בחיים הכלכליים והמדיניים (ירושלים: מכון בן צבי/האינדיביסטיטה העברית, 1960)*. שלוחה וייל וחיים ממון (עורכים), *מקוצ'ין לארץ ישראל (עמותת "קומו ברינה", 1984)*.

7 כתב העת היחיד המוקדש לנושא בעריכת נתן כץ הוא: *The Journal of Indo-Judaic Studies*, Florida International University. Hananya Goddman (Ed.), *Between Jerusalem and Benares* (New York: State University of New York, 1994); Karamic Passages, *Israeli Scholarship on India*, Edited by David Shulman and Shalva Weil, (New Delhi; Oxford University Press, 2008) מירי אליאב-פלרון, אייויק לובלסקי (עורכים), *זמנים 122: גיליון מיוחד: הודו – אמונות, זהויות, דימויים* (2013). איתן בר-יוסף (עורך), *תאוריה וביקורת 44: הודו/ישראל* (2015).

שינויי המגמה במחקר הישראלי והיהודי על הודו מעידים על ההבנה שהחלה להתפתח כי יש צורך לבחון את הזיקה ההדדית ואת השוני בין שתי התרבויות. צורך זה נבע בעיקר מהדימיון בהתפתחות התנועות הלאומיות, ההודית והציונית. כך למשל, בבסיס שתי התנועות הלאומיות היה דגש על יחס רומנטי ואידאליסטי אל עברן ההיסטורי הקדום. יחס זה שירת את תפיסת התחייה הלאומית ובניית הזהות הלאומית המודרנית על מיתוס של תרבות עבר קדומה – ארית בהודו ותנ"כית בישראל. כמו כן, בשתי התנועות דנו רבות בשאלות של מסורת מול מודרנה ובצורך בתיקון וברפורמות סוציו-דתיות. בהודו מצב זה התבטא בשלטון זר מערבי ובשאלה כיצד הודו נשלטה בקלות כה רבה על ידי הבריטים, ואילו בעולם היהודי הדבר התבטא בצורך בתיקון מצב הגלות וב"חזרה להיסטוריה". במישור הפוליטי בולטת העובדה ששתי התנועות הלאומיות פעלו באותה תקופה ובתוך מערכת יחסים סבוכה עם השלטון הבריטי, וכאמור זכו בעצמאות במקביל, הודו ב-1947 וישראל ב-1948. נושא נוסף שקישר ביניהן במהלך מאבקן של התנועות הלאומיות היה שאלת היחס בין הרוב ההינדי למיעוט המוסלמי בהודו ובין הרוב הערבי בפלשתינה למיעוט היהודי. הצעת החלוקה כפלשתינה וחלוקתה בפועל של הודו ב-1947 היו אף הן רכיב חשוב המלמד על הדמיון אך גם על השוני בין התנועות הלאומיות בכל הנוגע להתפתחות מאבקן הלאומי ולגיבושן כמדינות לאום עצמאיות. הדמיון בנושא החלוקה אינו מתמצה רק במהלך ההיסטורי, אלא מתבטא גם בתוצאותיו, במורשתו ובאתגרים שנותרו לא פתורים בשתי המדינות. אתגרים אלו קשורים לקווי דמיון נוספים כיום שבמרכזם העימות בשאלת הזהות הדתית-לאומית בשתי המדינות. במקרה של הודו תהיה זו שאלת אופייה של המדינה כמדינה הינדואית, המתבטאת בדרישתם של חוגי ימין בהודו לזהות ואוריינטציה הינדואית שלטת, ומכך נגזר גם היחס למיעוט המוסלמי הגדול. בישראל – תפיסת המדינה כיהודית-דמוקרטית והמתח הנוצר עקב כך עם המיעוט הערבי הגדול. שאלות זהות אלו משפיעות על היחס למוסלמים בהודו ובישראל. כמו כן, אי אפשר להתעלם מהמשיכה העזה של המטיילים הישראליים להודו, שהיא תופעה סוציולוגית בולטת ומרתקת בפני עצמה.⁸

8 על הסוציולוגיה של תופעת המטיילים הישראליים ראו, דריה מעוז, "היבטי חיים במסע של ישראלים להודו", חיבור לשם קבלת דוקטור בפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, 2004.

הדיון בהודו ובתרבותה בעולם היהודי-הציוני קשור במובהק במבט אל עבר אסיה, כחלק מהשאיפה לשוב לארץ ישראל, שהתפתחה עם תנועת "חיבת ציון" ולאחריה עם התנועה הציונית. המבט אל עבר המרחב האסיאתי בעולם היהודי האירופי היה קשור גם לתנועה הפאן-אסיאתית, שהציבה את המזרח כישות בעלת ערכים משותפים, ומילאה תפקיד חשוב בשיח הציוני.⁹ בספר אראה, שבניגוד למבט המצומצם, למשל, על יפן בשיח הציוני (שאף היא נתפסה כאומה אסיאתית מודרניות המצליחה לשמור על המסורת המקומית), הרי שהמבט על הודו ותרבותה נמשך על פני תקופה ארוכה, כלל היבטים שונים ונגע בתחומים מגוונים. שאלת היחס למזרח היא שאלה מרכזית בתודעה הציונית האירופית מראשיתה, ולכן אי אפשר לנתקה מתפיסות פוליטיות ותרבותיות שרווחו במזרח במפנה המאה העשרים. בבסיס הדיון נמצאת ההנחה שמעבר למרכזיותה של שאלת השתלבות הציונות במרחב המזרח-תיכוני המבט על הודו ועל מאבקה הלאומי, ובמעגל רחב יותר מאבקו של המרחב האסיאתי באימפריאליזם הבריטי, היה המבט העיקרי מבין כל מדינות אסיה.

בנוסף, המבט ההדדי בין העולם היהודי להודו קשור באופן אינהרנטי להתפתחות זרמים, רעיונות ותנועות אידאולוגיות-רפורמיסטיות ודתיות באירופה ובאסיה והוא ניזון מהמאורעות שעיצבו את התפתחות שתי התנועות הלאומיות. בספר זה בולט מעמדם של שני אישים, שיצירתם ופועלם עמדו ביסוד ייצוגה של הודו בעולם המערבי – רבינדרנאת טאגור ומהטמה גנדהי. טאגור היה האסיאתי הראשון שזכה בפרס נובל לספרות (1913) ומהטמה גנדהי היה דמות מופת במנהיגות ההודית ששילב בין פוליטיקה למוסר.

עם התפתחות התנועות הלאומיות והמאבק באימפריאליזם הבריטי, בלט ביישוב העברי העיסוק בדמותו ובפועלו של ג'וראלאל נהרו, ממנהיגיה הבולטים של מפלגת הקונגרס ההודי ולימים ראש ממשלתה הראשון של הודו ומהמדינאים החשובים בגוש המדינות הבלתי מזדהות. לכן נידון גם אופי התקבלותם של אישים אלו בציבור היהודי באירופה וביישוב בארץ דרך מערכת קשרים אישיים, שיח ספרותי ומחשבתי וקשרים פוליטיים. חשוב לציין כי היהודים לא התעניינו בעברן הקדום של תרבויות אחרות. ההתעניינות של העולם

9 חנן חריף, "תחיית המזרח", פאן-שמיות ופאן-אסייתיות בשיח הציוני" חיבור לשם קבלת דוקטור בפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, 2013, 3.

היהודי בהודו ובתרבותה היתה אפוא לאין שיעור רחבה יותר מההתעניינות של הודו בעולם היהודי ובעברו. הדבר נבע בין היתר מהיעדר מסורת יהודית (ונוצרית) בהודו ומגודלן הזעיר של שלוש הקהילות היהודיות בהודו. בבסיס הדיון עומדת ההנחה שבחינת מאפיינים מרכזיים במבט על הודו ותרבותה מאפשרים הבנה עמוקה יותר של הזהות הפנימית של שתי תרבויות אלה, כחלק מתהליך התחייה הלאומית ובניית הזהות האסיאתית הלאומית המודרנית.